

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՄԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

քանասիրական գիրք. թեկնածու, ՀՊՏՀ

ԿԱԶՄԱԽՈՍԱԿԱՆ ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐՆ
ԻԲԵՎ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՈՒ ԾԻՍԱԿԱՆ
ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

Որպես կազմախոսական-մարդաբանական ԴՄ-ների (դարձվածքային միավորներ) առաջացման ու կազմավորման սկզբնաղբյուրներ՝ առաջնահերթ նշանակություն ունեն հավատալիքներն ու պատկերացումները: Մոգարգելքները, ֆադիտրայի եւ քավոլթյան նոխազ ծառայող բույսերի, կենդանիների ու մարդկանց զոհաբերումը, չար ուժերի արտաքսումը եւ այլն հետաքրքիր լեզվաոճական արտացոլում են ստացել հատկապես կազմախոսական ԴՄ-ներում: Հավատալիքները՝ ոգեկանություն եւ ֆադիտրայի կամ քավոլթյան երեւույթի հետ, հիմք են ծառայել մի շարք կազմախոսական դարձվածքների առաջացման համար՝ «սոյունծի սիրտ ունի», «երեսանց գառ է, քայց ներքուստ՝ հափշտակող գայլ»: Պետք է նաեւ մոռանալ, որ նման հավատալիքների շնորհիվ լեզվում առաջացել են ոչ միայն կազմախոսական ԴՄ-ներ, այլեւ մարդկանց տրվել են մականուններ՝ Ռիչարդ Առյուծասիրտ, Առյուծ Մհեր, Գայլ Վահան եւ այլն. հանգամանք, որն ավելի շուտ առնչվում է անիմիզմի դրսեւորման, քան կազմախոսական ԴՄ-ների հետ, թեեւ նմանօրինակ անվանումները եւս առնչվում են մարդու որոշակի մարմնամասերի (սիրտ, լյարդ, թոք, թեւ, թիկունք) հետ:

Մինչ սկզբնատիպային նշանակություն ունեցող ԴՄ-ների եւ դրանց տարատեսակ՝ սուբյեկտիվ-հեղինակային կիրառությունների բնու-

Թագրմանն անցնելը, հարկ է, գոնե համառոտակի նշել, թե որո՞նք են բանավոր կամ գրավոր խոսքի մեջ առկա մյուս սկզբնատիպային կամ հենքային ԴՄ-ները, ի՞նչ մշակութային (ավելի առարկայական ընդգրկմամբ՝ ազգա-լեզվա-կրոնաառասպելական եւ պատմամշակութային, սոցիալ-քաղաքական, բարոյագիտական) տեղեկություններ են պարունակում իրենց մեջ, դրանք կարո՞ղ են թարգմանվել մեկ այլ լեզվով, այսինքն՝ որոշել դրանց թարգմանելիության հնարավորությունը կամ աստիճանը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ, ինչպես նկատում է Խոսե Օրտեգա Ի. Գասեթը իր «Թարգմանություն թշվառությունն ու պերճանքը» փիլիսոփայական-թարգմանաբանական գործում՝ «...գոյություն ունի գրվածքի երկու տեսակ՝ մեկը, որ կարող է ենթարկվել թարգմանության, եւ մյուսը, որ չի կարող»¹: Ասվածը հատկապես բնորոշ է դարձվածքներին՝ դրանց թարգմանելիության խնդրին: Եթե դարձվածքներում լեզվաոճական արտահայտություն են գտել վերոնշյալ տարաբնույթ տեղեկությունները, ապա միշտ չէ, որ դրանք, իրենց ազգային ու լեզվական յուրահատկությունների պատճառով, հնարավոր է լինում արտահայտել մեկ այլ ազգային լեզվով: Խոսե Օրտեգա Ի. Գասեթը նույնիսկ նշում է, որ «...յուրաքանչյուր լեզու, ցանկացած լեզվի հետ համեմատած, ունի նաեւ իր սեփական լեզվական ոճը, կամ, ինչպես Հոմերոսն էր անվանում՝ իր «ներքին ձեւը»: Լեզուների անհամապատասխանությունը բնական երեւույթ է այն պատճառով, որ դրանք ձեւավորվել են տարբեր աշխարհագրական միջավայրերում եւ ունեն տարբեր կենսափորձ»²: Նկատի ունենալով միեւնույն բառի, հասկացույթի կամ արտահայտության իմաստային ու հնչերանգային երանգավորումները, դրանց տարբերությունները, թարգմանաբանը եզրակացնում է. «Երկուսի իմաստները չեն համընկնում այնպես, ինչպես տարբեր դիրքերից որեւէ մեկի լուսանկարները: Սրա հետեւանքով մեր ընկալումը տատանվում ու փոփոխվում է՝ առանց հաստատելու դրանցից որեւէ մեկի ինքնուրույնությունը, կամ ձեւավորելու երրորդը: Պատկերացրեք՝ ինչպիսի անորոշություն կապրենք այս եղանակով գրված հազարավոր բառեր կարդալիս: Սրանք այն նույն պատճառներն են, որ առաջացնում են *flou* (մշուշ, միգամածություն) ... լեզվական արտահայտության մեջ»³: Իսկ Ա. Ա. Բրադինան հավաստում է, որ գոյություն ունեն ազգային բառիմաստներ. «Միեւ-

¹ Խոսե Օրտեգա Ի. Գասեթ, Թարգմանության թշվառությունն ու պերճանքը, Երևան, 2003, էջ 88:

² Անդ, էջ 89:

³ Անդ, էջ 90:

նույն բառը երկու տարբեր ժողովուրդների մշակութում եւ երկու տարբեր լեզուներում ներկայացնելով միեւնույն առարկան, անպայմանորեն ունենում են ոչ նույնական բովանդակություն, որն էլ թույլ է տալիս խոսել «ազգային իմաստների» մասին»⁴։ Սրա հետ մեկտեղ պետք է նշել՝ կապված լեզվի եւ, մասնավորապես, ԴՄ-ների տեղեկատվական բովանդակություններ փոխանցելու գործառույթի հետ, որ եւ՝ ԴՄ-ների, եւ՝ ընդհանրապես լեզվի «կուտակողական» գործառույթը հաղորդակցման կարեւորագույն գործառույթի հետ համատեղ լեզվական նշանի բաղադրիչ մասն է։ Լեզուն իր այդ գործառույթով ներկայանում է որպես սերունդների միջեւ կապող օղակ եւ արտալեզվական հանրային փորձի փոխանցման միջոց։ Բոլոր այն դարձվածային միավորներում, որ կապված են ավանդությունների, հավատալիքների հետ, վառ արտահայտված է լեզվի «կուտակողական» գործառույթը⁵։ Դարձվածքներն, այսպիսով, ոչ միայն ընթերցողին եւ հետազոտողին մղում են դեպի իրենց ժառանգական նախատիպը, այլեւ ֆոնային գիտելիքներ են տալիս տվյալ ժողովրդի պատմամշակութային անցյալի ու ներկայի, մշակութային ավանդությունների փոխանցելիության, ինչպես նաեւ դրանց արդիականացման որոշ միտումների մասին։ Պետք է ասել, որ մինչ այժմ տեսական ու գործնական լեզվաբանության մեջ չեղտադրվել են ԴՄ-ների՝ որպես լեզվամշակութային խտացված արտահայտությունների ինքնատիպությունը, տարբերությունը լեզվամշակութային այլ արտահայտություններից, հատկապես՝ ազգային-հոգեբանական եւ մշակութային տարբերվածությունը։ Մինչդեռ վերջերս ավելի ու ավելի այժմեական է դառնում տարբեր լեզուներով ԴՄ-ների տիպաբանական ընդհանրությունների հայտնաբերումը եւ բնութագրումը, որին կարելի է հասնել բանասիրական համալիր հետազոտությունների, մասնավորապես՝ լեզվաոճական եւ լեզվաբանաստեղծական մեթոդով կատարվող հետազոտությունների միջոցով⁶։

Կա, վերջապես, մշակութահոգեբանական գործոն, եւ, ինչպես նշում են հետազոտողները, նույն հասկացությունները կարող են իրենց ճշգրիտ կամ լիարժեք համարժեքները չունենալ տարբեր լեզուներում, ասենք,

⁴ А. Брагина, Лексика языка и культура страны в лингвострановедческом аспекте, Москва, 1981, с. 18.

⁵ Գ. Եղիազարյան, Մարմնի մասերի անվանումներով կազմված դարձվածքները հայերենում եւ անգլերենում, թեկնած. ատենախոսություն, Երևան, 2005, էջ 149։

⁶ И. Гюббенет, Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста, Москва, 1991, с. 205. В. Задорнова, Словесно-художественное проецирование на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования (автореф. дисс. докт. фил. наук). Москва, 1992, с. 49. С. Гаспарян, Лингвопоэтика образного сравнения, Ереван, 2008, с. 180.

անգլերենում եւ հայերենում: Ա. Խաչատրյանն իր «Մշակույթի դերը թարգմանություն մեջ» գրքում նշում է, որ թիրախ լեզվի բառային համարժեքը ճիշտ չի փոխանցում այն հասկացությունը, որ արտահայտում է այդ բառը աղբյուր լեզվում, թարգմանիչը կարող է գտնել տվյալ հասկացության, այսպես կոչված, մշակութային համարժեքը, այսինքն՝ թիրախ լեզվում գտնել մոտ կամ նման երեւույթ կամ հասկացություն արտահայտող բառ: Օրինակ՝ անգլերեն *lunch* բառը հայերեն հիմնականում թարգմանվում է ճաշ, թեեւ հայերը ճաշ ասելով հասկանում են սննդի լիարժեք ընդունում (ապուր, մսեղենով որեւէ կերակուր, համապատասխան նախուտեստներ եւ այլն), իսկ ԱՄՆ-ի բնակչի համար *lunch* հասկացությունն ընդամենը ենթադրում է մեկ գավաթ սուրճ եւ սենդվիչ»⁷:

Ազգա-պատմամշակութային տեղեկույթ պարունակող ԴՄ-ներում, ըստ ամենայնի, պետք է առանձնացնել տեղեկույթի երկու հիմնական տեսակներ՝ հավատալիքների եւ արտեֆակտների հետ կապված, այսինքն՝ բարոյաբանական, վերացական բնույթի եւ առարկայական, իրային բնույթի: Օրինակ, ձին որպես «մուրազի» խորհրդանշան, կարող է ի հայտ գալ, ասենք, «Նարեգ քախրի [երջանկության] ձին» կամ «Բախրի ձիուց ընկավ ցած» ԴՄ-ներում, որոնցում ձին, իհարկե, արտեֆակտ է, այլ՝ արարած՝ արարված Աստծո (աստվածների) կամ բնության կողմից: Մինչդեռ «Այդ մարդը կարծես թե լինի Պանդորայի փուփ» ԴՄ-ում տուփը ձեռքի գործ է՝ արտեֆակտ, որը սակայն ասույթի համատեքստում ձեռք է բերել վերացական իմաստ, այն է՝ աղետների զետեղարան: Եթե առաջին ԴՄ-ում «աշխատում» է հոգեբանական, հավատալիքային գործոնը (օրինակ այն, որ «ձին» կարող է ի հայտ գալ որպես երազի, «մուրազի» նշան կամ արտահայտիչ), ապա երկրորդ ԴՄ-ում արտեֆակտը (տուփը), «գործակցելով» առասպելաբանական Պանդորայի հետ, հանդես է գալիս իր վերացարկված (=աղետների պահեստարան) նշանակությամբ: Մի դեպքում ԴՄ-ն հաղորդում է տեղեկույթ հնագույն հավատալիքի (ձին նշան է բաղձանքի կատարման), մյուս դեպքում՝ սոցիոմշակութային արտեֆակտի (արկղի կամ տուփի) մասին, որը, սակայն, խորհրդավոր գործառույթ է կատարում: Հետագայում, իհարկե, արտեֆակտերը կորցնում են իրենց սրբազան նշանակություններն ու արարողակարգային բնույթը՝ կապված համընդհանուր աշխարհիկացման եւ հասարակությունների զարգացման, սոցիալ-իրավական ու բարոյա-քաղաքական տեղեկույթներ-

⁷ Ա. Խաչատրյան, Մշակույթի դերը թարգմանության մեջ, «Աստղիկ» գիտական հոդվածների ժողովածու, թ. 20-21, Երևան, 2010-2011, էջ 92:

րի կոուտակման, ավելի ստույգ՝ խտացման հետ, քանի որ ինքը՝ դարձվածքը, ոչ այլ ինչ է, քան տեղեկույթի խտացում, յուրահատուկ կողմ, որն իր մեջ կրում է ազգա-պատմա-լեզվամշակութային կյանքի զանազան կողմերի մասին պատկերացումներն ու գնահատականները:

Մի կարեւորագույն հատկանիշ, որ բնորոշ է թե՛ նախնական «պրիմիտիվ հասարակությունների» տարբեր ցեղախմբերի եւ ազգույթների կրոնական պատկերացումներին (կամ կրոնական նվազագույնին՝ անիմիզմին), թե՛ զարգացած ու կատարելագործված կրոնական աստիճանակարգությանը՝ դա մարդու կամ կենդանիների այս կամ այն մարմնամասերի մասին եղած ընդհանուր պատկերացումն է, որը, հնարավոր է, երկուսին էլ տրվել է մի առավել նախնական աղբյուրից: Սա շատ կարեւոր թեմա է, քանի որ առնչվում է կազմախոսական ԴՄ-ների ծագման, դրանց հիմքում ընկած նախնական պատկերացումների, մարդաբանական կառույցում մարդու մարմնի այս կամ այն մասի դերակատարության եւ, որն ամենակարեւորն է, դրանց կրոնամիստիկական բնույթի մասին եղած ամենանախնական պատկերացումների հետ: Ընդ որում, այդ կրոնամիստիկական պատկերացումները կամ գիտելիքները՝ կապված մարդու ընդհանուր կառուցվածքում մարմնի այս կամ այն մասի գրաված տեղի ու գործառույթի հետ, հաճախ գաղտնիացվել են եւ սրբացվել: Բանն այն է, որ վաղնջական ժամանակներից ի վեր մարդը համարվել է բանական կամ փոքր տիեզերք, ով իր մեջ կրում է աստվածային շատ գաղտնիքներ, որոնց մի մասի հետ չի կարելի առնչվել (դրանց վրա փականք կամ արգելանք է դրվել՝ մոգարգելք), իսկ մի որոշ մասի հետ էլ հնարավոր է առնչվել՝ բավարարելով ինչ-ինչ բարոյական չափանիշներ ու պահանջներ:

Ըստ այդ պատկերացումների՝ մարդը (ինչպես նաեւ բույսերը եւ կենդանիները եւ նույնիսկ առարկաներն ու իրերը) ընդունակ են համակվելու դրական կամ բացասական էներգիաներով, չար ու բարի ուժերով: Բարի ուժերի պարագայում մարդը «ծաղկում» է, բարգավաճում, ունենում հաջողություններ, իսկ չար ուժերի պարագայում՝ թոշնում է, ընկնում ձախողումների շղթայի մեջ, հիվանդանում եւ այլն: Որպեսզի մարդը բարգավաճի, լինի առողջ եւ հաջողակ, նա դիմում է փոխանցումների, այսինքն՝ իր մեջ եղած կամ իրեն ուրիշների կողմից փոխանցած, իր վրա բարդված չար ուժերը նա փոխանցում է անշունչ առարկաներին, կենդանիներին, այլ մարդկանց: Առաջին դեպքում, օրինակ, Հնդկաստանի որոշ կղզիների բնակիչներ ցավը, հիվանդութունը փոխանցում են հատուկ տեսակի ծառերի տերեւներին: Նրանք ընկնավորին բուժում են նրա դեմ-

քին տերեւներ փակցնելով, եւ ընկնալորությունն իրենց մեջ «քաշած» տերեւները յուրովի կատարում են քալության նոխազի դերը:

Յայտուն օրինակ է այն, որ ցեղի «մեղքով ու դժբախտություններով բեռնավորված» մակույկները Հնդկական արշիպելագի բնակիչներն ուղարկում էին ծով, ընդ որում այդ «մեղքերի ու դժբախտությունների» շարքում սպրդում էին նաեւ չար ոգիներ, սատանաներ, ուրվականներ: Այդ «սյուրբեակիստական» ողջ ամբոխը արշիպելագի բնակիչները տանում եւ գցում էին ծովը: Արտաքսման ծեսերը, որոնք շատ հին ծագում ունեն, պահպանվել են ընդհուպ մինչեւ այսօր, թե՛ Եվրոպայում, թե՛ այլ երկրներում: Հաճախ «գիմակավորված» քրիստոնեական տոնակատարությունների եւ ծեսերի հիշողությունն է ծրարված մի շարք անեծքների, նզովքների եւ հմայախոսքերի մեջ՝ «գնալդ լինի, գալդ չլինի», «Ծովի րակն անցնես», «Գետինը մտնես», «Կրակի բաժին դատասա» եւ այլն: Զիշտ է, դրանք համարվում են թեւավոր խոսքեր կամ անեծքներ, բայց շատ հետազոտողներ դրանք եւս դասում են ԴՄ-ների շարքին⁸:

Շատ կազմախոսական ԴՄ-ներ կապ ունեն փոխանցելիության երեւույթի հետ, ըստ որի՝ տիեզերքում ամեն ինչ փոխանցելի է: Այդ փոխանցելիության երեւութը կարող է դրսեւորվել՝ 1. ուղղակի կերպով, երբ որեւէ չարամաղթություն, հիվանդություն կամ կուտակված մեղք փոխանցվում է մեկ այլ մարդու կամ առարկայի, 2. կարող է հանդես գալ վերամարմնավորումների տեսքով, որոնք, ըստ էության, նույնպես փոխանցելիության դրսեւորումներ են՝ մարդը, ըստ իր ապրած կյանքի (կարմայի), կարող է հաջորդ կյանքում վերածվել որեւէ կենդանու կամ բույսի, ինչպես նաեւ փոխադրվել մեկ այլ՝ ավելի բարձր նվիրապետություն: Թե ինչու⁹ հատկապես կազմախոսական ԴՄ-ներում՝ բացատրվում է նրանով, որ նախնադարյան մարդու առասպելաբանական ու կրոնական պատկերացումներում այն ամենը, ինչ կա աշխարհում առնչվում է մարդու եւ նրա մարմնական եւ հոգեւոր կառույցի հետ: «Շոշափելով մարդու հոգու (եւ մոգական ուժի)՝ նոր մարմնի մեջ փոխադրելու գաղափարը, որը լայնորեն տարածված էր հին կամ զարգացմամբ հետ մնացող ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, եւ դրան զուգահեռ քննարկելով որսորդությամբ զբաղվող ցեղերին բնորոշ՝ որսի ժամանակ սպանված կենդանու հոգին նույն տեսակի կենդանիների նոր առանձնյակների մեջ վերածնվելու հավատալիքը, Ֆրեդերը այնուհետեւ հսկայական թվով օրինակներ է բերում

⁸ Э. Тайлор, Первобытная культура, Москва, 1989, с. 573.

«ոգիները արգասավորություն»⁹ հավատալիքի մասին, որոնք կարող են մարմնավորվել եւ՝ կենդանիների, եւ՝ բույսերի՝ հատկապես հացաբույսերի մեջ, եւ՝ մարդու կերպարանք ընդունել: «Բուսականություն ոգիները» («հացահատիկի չարքերը») լայնորեն տարածված հավատալիքների վրա առաջինը ուղղորդված է դարձրել գերմանացի ազգագրագետ Վ. Մանհարդը, եւ Ֆրեդերը ամբողջությամբ վերցրել է «ստորին դիցաբանություն» նրա համադրությամբ: Բայց հենց նույն այդ «հացահատիկի չարքերը» հաճախ էին ընդունում մեծ աստվածների կերպարանք: Այդպիսիք էին հին կրոնների աստվածները՝ Ատիսը, Ադոնիսը, Օսիրիսը, Դիոնիսիոսը եւ նրանց կին զուգընկերները՝ Իշտարը, Իսիսը, Կիբելեն, Պերսեփոնեն, Ցերերան: Հատկանշական է այդ կերպարների հետ կապված դիցաբանական մենակետը՝ մեռնող եւ հարություն առնող աստվածությունը: Հեղինակը այդ թվին է դասում նաեւ Հիսուս Քրիստոսի խաչելության մասին ավետարանական պատումը, բայց այս միտքը շատ չի սրում:

Առկա են նաեւ ԴՄ-ներ, որոնք առնչվում են արտաքսման, վռնդման գործողության հետ: Դա շատ տարածված է եղել թե՛ եվրոպական, թե՛ հնդկացիական կամ աֆրիկյան ժողովուրդների եւ ազգությունների շրջանում: Արտաքսումը՝ որպես մոգական, միստիկ գործողություն, հետամտել է նպատակ՝ հեռացնել, չեղարացնել չարը, վատը, վտանգավորը, մարդուն վնասողը, հիվանդագիւնը, մահ պատճառողը եւ բոլոր այն ուժերը, որոնց անհրաժեշտ էր ոչ միայն սաստել, այլեւ արտաքսել մարդու եւ մարդկային հասարակության միջից: Օրհնանքներ ու անեծքներ, որոնք որոշ հետազոտողներ¹⁰ նույնացնում կամ համեմատում են ԴՄ-ների հետ, քանի որ հանրայնորեն ճանաչված շատ ԴՄ-ներ ու իդիոմներ առաջացել են հենց այսօրինակ հավատալիքների արդյունքում. «Ծլես, ծաղկես, զորանաս», «Ապրի քու գառ, կանչես քու ծառ», «Կյանքիդ տերերն միշտ կանաչ մնա», «Կյանքիդ տերերն չորանա/թոռումի», «Չորանաս, կանաչ տերեր չունենաս» եւ այլն: Դարձվածային միավորներ-անեծքները, հարկավ, իրենց մեջ նախապես կրել են ծառին, բույսին, տերեւին մի բան «հարցնելու», նրանով հաջողություն բերելու կամ մի բան փոխանցելու միջոցով առողջանալու նպատակադրումը: Շատ թեւավոր ասույթներ ու ԴՄ-ներ փոխանցման ակտի արտահայտություններ են՝ «Թող քո ցավը կպսի էս էծերին», «Էծի ցավ», «Յավդ թող գնա, կորչի» եւ այլն: Վերջին ասույթում ֆաղիտրան չի

⁹ Ջ. Ֆրեդեր, Ոսկե դյուղը, Երևան, 1989, էջ 880:

¹⁰ Հ. Ղազարյան, Դարձվածքների ստուգաբանության մի շարք հարցեր, «Կանթեղ», Երևան, 2010, էջ 108:

որոշակիացվում. վերացական «ցավը» ինչպե՞ս կկորչի: Մինչդեռ պարզ է, որ հին-հոմեոպաթիկ կապի տեսանկյունից, այստեղ «ցավը» մարմնավորում է որեւէ կենդանի (այժ կամ արջառ), որը կարող է կորչել, քանի որ նա, իր վրա վերցնելով մի որեւէ մեկի կամ նույնիսկ ամբողջ «կրաալի» մեղքերը, արտաքսվում է ամայի, անապատ տեղեր եւ կորչում:

Այսպես կոչված ֆադիտրան (օրինակ՝ մոխիրը կամ դրամը), երբ հանդես է գալիս մեղսաքավիչի դերում, հիմք կամ աղբյուր է հանդիսանում այնպիսի ԴՄ-ների, ինչպիսիք են՝ «Մոխիրը քամուն փվին», «Ցավը քամուն կրանք», «Հոգևորդ ջրվին-գնան» եւ այլն: Հիվանդությունները եւ ձախորդությունները դիտարկվել են, ընկալվել որպես ոգիների սանձազերծ գործողություններ, ուստի համաճարակների կամ ճգնաժամային իրավիճակների (սով, դժբախտություն, պատերազմ եւ այլն) դեպքում նշյալ հանրությունները կամ արտաքսել են ոգիներին, կամ էլ նրան զոհեր են մատուցել: Վերջին պարագայում այդ զոհերը հանդես են եկել ֆադիտրայի դերով, քանի որ նրանց են փոխանցվել ամեն տեսակի ձախորդություններն ու հիվանդությունները: Այդ ամենի պատճառը շատ ազգեր համարել են մեղք(եր), ինչպես Նոր Զելանդիայի եւ Հնդկաստանի որոշ շրջանների բնակիչները, որոնք նույնիսկ ունեն (ունեցել են) մեղքը քավող՝ ուրիշի մեղքը իրենց վրա վերցնող մարդիկ: Նոր Զելանդիայում ցեղի մեղքի փոխանցման ակտը կատարվել է հետեւյալ կերպ. «քավության նոխազ» հանդիսացող մարդուն ցեղակիցները կապել են ձարխոտով: Նա նետվել է գետը, գետում քանդել ձարխոտը եւ բաց թողել, որ գնա, թափվի ծովը: Այդպիսով ցեղակիցների մեղքը սուղվում է ծովի ջրերի մեջ՝ ծովասույզ է արվում: Պատահական չէ, այս առումով, որ գրեթե բոլոր ժողովուրդների մոտ պահպանվել են տիպաբանորեն մոտիկ դարձվածային այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են՝ «Մեղքը ծովը գցվեց» կամ «Մեղքը ծովի հասրակը գցեց», կամ՝ «Մեղքը ծովասույզ եղավ» եւ այլն:

Հնդկական որոշ ցեղերի մոտ, ինչպես վկայում են ազգագրագիտական ուսումնասիրությունները, ռաջայի մեղքերը, ինչպես նաեւ նրա կնոջ մեղքերը լվացվելու (լողանալու) միջոցով փոխանցվել են «քավության նոխազին»։ Վերջինս կանգնել է, օրինակ, տախտակամածի տակ, իսկ տախտակամածի վրա լվացվող ռաջայի ու նրա կնոջ վրայից հոսող ջուրը թափվել է «մեղքը վերցնող» մարդու վրա: Այսպիսի դեպքերում տեղի է ունենում մեղքի կրկնակի փոխանցում՝ ռաջան ու նրա կինը իրենց մեղքերը փոխանցում են ջրին, իսկ ջուրը փոխանցում է քավող մարդուն: Նա այդ «մեղսակիր» ջուրը վերցնում է իր վրա, եւ դրանով

իսկ քավություն է տրվում ռաջայի ու նրա կնոջ մեղքերին: Եղել են (եւ կան) այնպիսի մարդիկ (Հնդկաստանում, Միջին Ասիայում), որ կամովին «աշխատել» են իբրեւ մեղքեր վերցնող եւ ուրիշների համար աղոթող, այսպես ասած՝ «աղոթարկու» ֆաղիտրա:

Պետք է ասել, որ չարիքի փոխանցումը մեկ ուրիշ մարդու՝ մոգական ինչ-ինչ գործողությունների, հմայախոսքերի եւ անեծքների միջոցով, գործել է ինչպես նախնադարյան ժողովուրդների կյանքում ու կենցաղում, այնպես էլ որոշակի փոփոխակներով կամ նույնիսկ նույնությունամբ, հարատեւել ու հասել է մինչեւ արդի ժամանակները՝ մինչեւ ԻԱ. դարի սկիզբը: Դրա վկայությունն են, դիցուք, ծառերից կախված զանազան շորերը, թաշկինակները, թեկերը, ծառերի փշակներում ու ճեղքերի մեջ դրված հմայախոսքերը, չարամաղթանքները, երազանքներն ու ցանկությունները եւ այլն, որոնք հետամտում են մի նպատակ՝ իբրեւ ֆաղիտրա ծառայեցնել ծառերին՝ նրանց փոխանցելով որեւէ մեղք, հիվանդություն, չար կամ բարի ցանկություն եւ այլն (այդպիսի մոգական գործողությունների կարելի է այսօր ականատես լինել տարբեր՝ քրիստոնեական եւ ոչ քրիստոնեական երկրներում, Ասիայում եւ Եվրոպայում): Օրինակ՝ Խոր Վիրապում կարելի է տեսնել ծառեր, որոնց ճյուղերից կախված են գույնզգույն թեկեր, կտորներ, թաշկինակներ եւ այլն: Վերջիններս հանդիսանում են չար ոգիների համար ֆաղիտրա կամ առարկայական «քավության նոխագ»։ մարդը ոչ թե ինքն է կրում չար ոգին կամ ձախորդությունները, այլ դրանք ամփոփում է մի որեւէ կտորի, շորի մեջ եւ կախում ծառերի ճյուղերից՝ դրանով իսկ այդ ամենը փոխանցելով ծառերին: Թվում է՝ այդօրինակ միատիկական պատկերացումներից եւ մեղքի փոխանցելիության գաղափարից են առաջացել մի շարք այնպիսի հայերեն ԴՄ-ներ, ինչպիսիք են «Ծառը չորացավ», «Ծառին գնաս՝ ծառը չորանա», եւ այլ՝ հարանման արտահայտություններ:

Հաջորդ հատկանիշը, որն առկա է հնագույն հավատալիքներում եւ Աստվածաշնչում, չար ուժերի՝ (դեւերի) արտաքսումն է. դա մի դեպքում կատարվում է մոգական գործողությունների, հմայախոսքերի կամ կախարդության միջոցով, որը Սուրբ գիրքը մերժում է, մյուս դեպքում՝ աստվածային զորությունամբ սաստելու կամ հրամայելու միջոցով: Երկու դեպքում էլ ընդհանուր է այն, որ գոյություն ունի վտարելու, արտաքսելու ձեւ կամ հնարավորություն, ուստի կարելի է ենթադրել, որ արտաքսելը մեկ այլ տարբերակ է՝ չարից ազատագրվելու: Մի դեպքում այդ ազատագրումը տեղի է ունենում քավության, զոհաբերության միջոցով,

մյուս դեպքում՝ արտաքսմամբ, վտարմամբ, այսինքն՝ իշխանություն ցուցադրմամբ: Վերջինիս ցուցադրման կամ բնորոշման համար տիպիկ օրինակներ կարող են հանդիսանալ հետեւյալները. Նոր Գվինեայի եւ Մեծ Բրիտանիայի միջեւ գտնվող Ռուկ կղզու բնիկները ժողովրդային որեւէ աղետի դեպքում վազում են, ճշում, նզովքներ տեղում, փայտերով թրատում օդը եւ փորձանքի պատճառ չարքին քշում դեպի ծովը (սուզում ծովի մեջ): Իսկ Նոր Կալեդոնիայի բնիկները «չար ոգուն թաղում են» խորը փոսի մեջ եւ այն լցնում հողով: Թվում է՝ նման «թաղումների» արձագանք են տարբեր ժողովուրդների, այս դեպքում՝ հայերի մեջ կատարված որոշ անեծքներն ու նզովքները՝ «թաղեմ քեզ», «հողի տակն անցնես» եւ այլն: Առավել տիպիկ են արցախյան բարբառով անեծքները, որոնք վերաբերում են նշյալ «թաղման» արարողությունը՝ «Բոյդ տափը կոխիմ», «Խոր քինաս դու», «Կոնդը թաղիմ», «Տափը կյաս դու», «Տափը քեզ տեղ չտա» եւ այլն¹¹:

Հոմեոպատիկ (նմանողական, նմանակերպական) մոգություն համաձայն՝ մարդը, բնության երեւույթները նմանակելով, մարդու կամ կենդանու միս օգտագործելով, ձեռք է բերում վերջիններիս հատկությունները՝ ինչպես «լավ», այնպես էլ՝ «վատ»: Օրինակի կրիկները, չիրոկները եւ հյուսիսամերիկյան հնդկացիների ազգակից ցեղերը «հավատում են, թե բնությունը ընդունակ է մարդկանց ու կենդանիներին փոխանցել կերած սննդի, զգայվող առարկայի հատկությունները: Բնության մասին ունեցած նրանց մտահայեցողության համաձայն՝ եղջերվի մսով սնվող մարդը ավելի արագաշարժ եւ ուշիմ է, քան այն մարդը, որը սնվում է օրինակ, դանդաղաշարժ հավի... մսով»¹²: Ֆիջիի տեղաբնիկները, ըստ ազգագրական տեղեկությունների, հոգի են վերագրում ոչ միայն կենդանիներին ու բույսերին, իրերին ու առարկաներին (դանակ, կացին եւ այլն), այլ նույնիսկ տանը: Եթե, օրինակ, կացինը գործածությունից դուրս է գալիս (մաշվում է, ջարդվում կամ փշրվում), ապա նրա «անմահ մասը», այսինքն՝ հոգին, անմիջապես թռչում է վերեւ՝ ծառայելու աստվածներին: Եթե տունն այս կամ այն ուղիով փլուզվում է կամ քանդվում, ապա նրա «հոգին» եւս չվում է հեռավոր, աստվածային վայրեր¹³:

Հոմեոպատիկ նշանակություն ունի նաեւ «աստվածներին սպանելու» հավատալիքը, ըստ որի, օրինակ, հացաբույսերի (բրնձի, ցորենի)

¹¹ «Հանրագիտարան օրացույց», Երևան, 1991, էջ 100:

¹² Ջ. Ֆրեզեր, նշվ. աշխ., էջ 581:

¹³ Թ. Тайлор, Первобытная культура, с. 241.

աստվածությունները պետք է սպանվեն եւ հարուժյուն առնեն: Ազգադրագետները գտնում են տարբեր պատճառներ «աստվածությունների» սպանման, զոհաբերման համար: Ոմանք գտնում են, որ դա արվում էր, որպեսզի «ուտեն» այդ աստվածությանը, քանի որ դրա մեջ է կյանքը: Հասկանալի է, որ այդ կիսավայրենի ցեղերը (զուլուներ, կայեր, իտալոններ, զուլոններ եւ այլն) չէին կարող ուտել բուն ոգուն կամ աստվածությանը. ուստի պետք է սպանեն կամ ուտեն դրա ոգեղեն նմանակին՝ բազեին, հացահատիկը եւ այլն: Այդ զոհաբերվող թռչունը, կենդանին կամ հացաբույսը համարվում էր սուրբ (սուրբ խոյ, օձ, կրիա, արջ եւ այլն). պարզ է, որ սուրբ էր համարվում նրա մեջ եղող ոգին կամ հոգին, այսինքն՝ այն մասը, որն անընդհատ վերադառնում է աստվածների մոտ եւ վերամարմնավորվում որեւէ կենդանու կամ բույսի տեսքով: Վերջիններիս, հոմեոպաթիկ (նմանական) օրենքով՝ նմանակելով տվյալ աստվածությանը կամ, ավելի ստույգ, ներկայացնելով այդ աստվածությունը, ներթափանցում էին տվյալ մարդու մեջ (ուտելու, որ նույնն է՝ հաղորդակցվելու պարագայում) կամ պահվում (տարբեր ձեւերով՝ հողում թաղելով, նրա մասունքը պահելով, պատկերը կերտելով եւ այլն) որեւէ սրբազան տեղում. բոլոր դեպքերում աստվածությունը, բույսի կամ կենդանու մարմնավորումը լինելով, «ուտվում էր» կամ մարմնավորապես կամ հոգեպես (պաշտամունք մատուցելով): Այսպիսով նմանակվում էր կամ խաղարկվում որեւէ «աստված ուտելը»: Նմանակման մեկ այլ «փիլիսոփայություն» է թաքնված վերամարմնավորման հավատալիքի մեջ, դիցուք, մոկի կոչվող հնդկացիների այն հավատալիքների մեջ, ըստ որի կենդանիները վերածվում են տոտեմների, եւ արջերը, գայլերը, ինչպես նաեւ մյուս կենդանիները, «իրոք եղել են համապատասխան տոհմերի նախնիները, եւ որ մահից հետո, տոհմային պատկանելիությունից կախված, իրենք էլ կվերածվեն արջերի, եղջերուների եւ այլն»¹⁴: Հոմեոպաթիկ մոգություն (նմանակման) հանրահայտ օրինակներ կան գրեթե բոլոր ժողովուրդների մոտ՝ ջուր շաղ տալը (անձրեւի նմանակումը), լուսանկարի մեջ պատկերված մարդու աչքերը ծակելը (աչքերը կուրացնելու համար, անեծքի ձեւ) եւ այլն:

Մարդակերպարան, անիմիզմին բնորոշ պատկերացումներն ու հավատալիքները անհատ չեն անցել մարդկային կյանքից. հասարակությունների վարչաիրավական, վարչաքաղաքական, գիտամշակութային զարգացումներին զուգահեռ՝ աշխարհայացքային տարբեր երանգավորումներ

¹⁴ Զ. Ֆրեզեր, նշվ. աշխ., էջ 591-592:

րով պահպանվել են նաեւ այդ պատկերացումներն ու հավատալիքները, որոնցից մի քանիսը գիտություն զարգացմանը համընթաց, կարծես դուրս են եկել շրջանառությունից եւ այսօր արդեն ժամանակավրեպ են ու թեեւ պահպանվել են, սակայն միշտ չէ, որ ուղեկցվում են համապատասխան ծեսերով: Ինչպես հայտնի է, հավատալիքները եւ ծեսերը արձագանքում են միմյանց. ինչպիսին հավատալիքն է, այնպիսին էլ ծեսն է: Որոշ մոգարգելքներ ու խորհրդածություններ պահպանվել են մինչեւ օրս հատկապես հնդկացիական ու աֆրիկյան ցեղախմբերի կողմից: Կրոնամոգական նշանակություն է տրվել եւ մինչեւ օրս էլ տրվում է կրակին, առաջնաբերքին եւ այլն: Այդպիսի կրոնամոգական նշանակություններ են ներկայումս տրվում, օրինակ, հայոց Տյառնընդառաջի քրիստոնեական տոնի կրակին. թեեւ եկեղեցին արգելում է կրակի պաշտամունքը կամ կրակ վառելը եւ նրա վրայով ցատկելը, կրակի բոցով ու ծխի ուղղությամբ գուշակություններ անելը, բայց փաստը մնում է, եւ ժողովրդականացված ծեսում կրակին վերագրվում է մաքրագործիչ, դիվահալած նշանակություն: Այնպես որ «նախնադարյան հավատալիքները» շատ ավելի կենսունակ դուրս եկան, քան ենթադրվում էր: Եւ ինչպես Զ. Ֆրեզերի կենսագիր Անգուս Դաունին է նշում, «Ֆրեզերի աշխատությունների շնորհիվ կրոնի հետազոտողները պատկերացում ստացան նախնադարյան անհավատության եւ դիցաբանության այն մեծ նախահիմքի մասին, որն ընկած է քաղաքակրթված մարդու բոլոր ուղղափառ հավատալիքների հիմքում»¹⁵: Հավատալիքների հարատեւման ամենաառաջնային պատճառը հենց նշյալ դիցաբանական «մեծ նախահիմքն է», որ պայմանավորել է թե՛ նախնադարյան հավատալիքների ու խորհրդագործությունների, թե՛ հետագա «ուղղափառ» հավատալիքների, այսինքն՝ համակարգված կրոնական հավատամքի կենսունակությունն ու կենսագործունեությունը: Այսինքն՝ եթե այսօր կրոնագետները, հոգեբաններն ու կենսաբանները, տարբեր բնույթի հետազոտություններ կատարելով, հավաստում են, որ ջուրն ի վիճակի է «վերցնելու» լավ կամ վատ, չար կամ բարի ազդակները (խոսքեր, արարմունքներ, հոգեվիճակներ), ապա դա եւս մեկ անգամ ցույց է տալիս դիցաբանական «մեծ նախահիմքի» առկայությունը, դիցուք, այն հնագույն պատկերացումը, որ ջուրը «հիշողություն» ունի. նա կարող է խռովվել եւ հիշել, ինչպես իր աստվածը՝ Պոսեյդոնը, կարող է վրդովվել կամ ծաղկել, ինչպես Երկիրը՝ Գեան: Ընդ որում՝ Երկրի վրդովվելու, իր վրա տեղի ունեցող անիրավությունների պատճառով զայրանալու կամ

¹⁵ R. Downie, James Frazer, in: New World Encyclopedia, 1940, p. 83.

լավ գործերի համար ուրախանալու հատկությունը «Հայտնի է» նաեւ Աստվածաշնչին. «Նրա երեսից երկիր ու երկինք փախան...» (Հայտն. Ի. 11), «Երկիրը թող բացվի ու փրկության պտուղ թող տայ» (Եսայի ԽԵ. 8), «Լսի՛ր, ո՛վ երկինք եւ ականջ դի՛ր, ո՛վ երկիր» (Ա. 2)¹⁶ եւ այլն:

Հետազոտողները շեշտադրում են դարձվածքների եւ մշակույթի անտրոհելի կապը. «Դարձվածքների ստուգաբանության ընթացքում անհրաժեշտ է լրջորեն եւ մանրամասն դիտարկել նաեւ ուսումնասիրվող լեզվի մշակույթի, պատմության, ազգագրության, հոգեբանության, բանագիտության, գրականագիտության, արվեստաբանության եւ այլ գիտությունների տվյալները...»¹⁷: Ասվածը վերաբերում է նաեւ տոհմացեղային հին հավատալիքների, դիցաբանական ու կրոնական հենք ունեցող, մասնավորապես՝ կազմախոսական դարձվածքների ուսումնասիրությանը, որով բացահայտվում են տարբեր լեզուներում նույն (կամ գրեթե նույն) իմաստն արտահայտող դարձվածքների առկայությունը:

Այս կապերի մասին պատկերացումները ներկայացնում են միայն մարդաբանական ու տիեզերաբանական, ոչ միայն ազգաբանական ու առասպելաբանական կամ կրոնաբարոյական արժեքներ, այլ նաեւ ունեն լեզվաբանական հատուկ նշանակություն եւ արժեք, մասնավորապես երբ խոսքը վերաբերում է ԴՄ-ներին, որոնք բնութագրվում են իբրեւ տարաբնույթ տեղեկությունների լեզվական նշույթավորումներ ու խտացումներ¹⁸: Նման (ոչ նույնանման) վերագրումներ առկա են նաեւ տարբեր ազգերի մոտ: Նրանց հավատալիքներում, ի տարբերություն քրիստոնեական հավատքի, գերակշռում է անիմիզմը, մարմնի այս կամ այն մասի մեջ առկա ուժը կամ ոգին: Կենտրոնական Աֆրիկայի ֆուլբերի ազգն, օրինակ, հավատացած է, որ յուրաքանչյուր կենդանի արարածի հոգու օթեւանը լյարդն է՝ արիության գետեղարանը. հետեւաբար, եթե մարդ ուտի որեւէ կենդանու լյարդը (որն, իմիջիայլոց, սուրբ է համարվում), կընդլայնի կամ կուժեղացնի իր հոգին¹⁹: Ուշագրավ է, որ Աֆրիկայում նորելուկ զինվորներին սովորեցրել են ուտել սպանված թշնամու ականջները (խելքի գետեղարանը), ճակատի կաշին (կայունության գետեղարանը), սեռական անդամները (ուժի գետեղարանը), ինչպես նաեւ այլ առաքիչությունների գետեղարաններ համարվող անդամները: Համանման սովորույթներ են

¹⁶ «Աստուածաշունչ», Ս. Էջմիածին, 1994-ՌՆՆԻԴ.:

¹⁷ Պ. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1973, 216 էջ:

¹⁸ «Фразеология в контексте культуры», Языки русской культуры, ред. В. Н. Телия, Москва, 1999, с. 336.

¹⁹ Զ. Ֆրեզեր, նշվ. աշխ., էջ 584:

ունեցել նաեւ Նոր Գովինեայի կայսրը, աֆրիկյան զուլուսները (որ ուտում էին թշնամու ճակատի փափկամիսը եւ հոնքերը): Բերելով բազմաթիվ հար եւ նման օրինակներ, հիմնվելով փաստական հարուստ նյութի, ինչպես նաեւ ազգաբանական այլեւայլ հետազոտությունների վրա, Ջ. Ջ. Ֆրեզերը կատարում է խիստ ուշագրավ եզրահանգումներ, որոնք ի հայտ են բերում շատ նմանություններ նման հավատալիքների եւ, այսպես ասած, հասուն կրոնների միջեւ: Այստեղ պետք է ընդգծել, որ մշտապես պետք է հաշվի առնել մարդու մարմնամասերի նկատմամբ վերաբերմունքի տարբերությունը՝ մի գեպքում որպես կախարդանքի առարկա, մյուս գեպքում՝ որպես Աստծո արարչություն, որը պետք է սուրբ պահել:

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает предположение о том, что фразеологические единицы являются своеобразным резервуаром мифологических, религиозных, ритуальных и культурных проявлений общества. Библейские фразеологические единицы, образованные из других источников (мифология, религия, историко-культурное прошлое), имеют основу метафоры, метонимии, а также другие стилистические средств и обладают определенной художественной значимостью. Следует отметить, что библейские соматические фразеологические единицы широко распространены в языках христианских и не христианских народов и стали неотъемлемой частью этих языков, определяя их идеологическую направленность и являясь средством их развития и обогащения.

SUMMARY

The article deals with the concept that phraseological units are unique accumulations of the mythological, religious, ritual and cultural aspects of the society. The Biblical phraseological units derived from other sources (mythology, religion, historico-cultural past) have been formed by means of metaphors, metonymies and other stylistic means and have a certain literary value. It should be noted that the biblical somatic phraseological units are widely spread in Christian and even non-Christian peoples' languages. They have become an inseparable part of those languages.

